

сного потенціалу в аграрній сфері як складової формування продовольчої безпеки регіону.

Висновки

Сучасні тенденції ресурсозабезпечення аграрного виробництва характерні спадом площ використовуваних сільськогосподарських угідь, зменшенням чисельності зайнятих працівників, низьким рівнем оплати праці, недостатньою кількістю матеріально-технічних ресурсів, що унеможлиблює відтворення сільського господарства на належному рівні. Для покращення ситуації, яка виникла, суттєва роль має належати механізмам державної підтримки агровиробників, забезпеченню еквівалентного обміну між сільським господарством та іншими галузями АПК, пільговому кредитуванню, оподаткуванню, врегулюванню лізингових та інвестиційних процесів тощо.

Література

1. Вишневецька О.М. Потенціал сільськогосподарських товаровиробників в умовах Світової організації торгівлі / О.М. Вишневецька // Економіст. – 2007. – № 11. – С. 37–39.

2. Скупий В.М. Програма розвитку сільської території (Ічнянський район Чернігівської області) / В.М. Скупий, В.С. Дієсперов, Л.Ф. Кондратенко. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 98 с.

3. Економіка підприємств: [учеб. пособ.]; под ред. М.М. Карамана, П.Н. Майданевича. – Житомир: ЖГТУ, 2007. – 384 с.

4. Борщевський П.П. Підвищення ефективності використання і охорони земельних ресурсів регіону / [П.П. Борщевський, М.О. Чернюк, В.М. Заремба та ін.]. – К.: Аграрна наука, 1998. – 240 с.

5. Полтавська область у 2009 р.: [стат. щорічник]. – Полтава: Головне управління статистики у Полтавській області, 2010. – С. 416.

6. Сільське господарство України 2009: стат. зб. – К.: Державний комітет статистики України, 2010. – С. 375.

7. Лузан Ю.Я. Напрями розвитку сільськогосподарського виробництва і соціальної сфери села / Ю.Я. Лузан // Економіка АПК. – 2009. – № 7. – С. 3–12.

8. Заяць Т.А. Відтворення робочої сили України: регіональні проблеми / Т.А. Заяць. – К.: РВПС, 1996. – 125 с.

9. Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств Полтавської області за 2001–2009 роки. Форма № 50–сг (річна). Державний комітет статистики України.

Т.Б. ПАППУ,
с.н.с., НДЕІ

Формування концепції екологічного аудиту території

У статті розглянуті актуальні питання щодо екологічного аудиту, висвітлені завдання та напрями його розвитку. Проаналізовано досвід формування системи екологічного аудиту за кордоном і в Україні, обґрунтовано необхідність його застосування в сучасних ринкових умовах.

В статье рассмотрены актуальные вопросы экологического аудита, освещены задачи и направления его развития. Проанализирован опыт формирования системы экологического аудита за рубежом и в Украине, обоснована необходимость его применения в современных рыночных условиях.

In clause actual aspects of harmless audit are considered, the task and directions of his development come into question. Experience of forming of the system of ecoaudit is studied by a foreign country and in Ukraine, necessity of his application in modern market conditions is founded.

Постановка проблеми. Мета реалізації національної екологічної політики полягає в стабілізації і поліпшенні екологічного стану території держави шляхом утвердження національної екологічної політики як фактора соціально-економічного розвитку України для забезпечення переходу до сталого розвитку економіки та впровадження екологічно збалансованої системи природокористування.

В основних напрямках державної екологічної політики України як базовий стратегічний напрям формування національної політики

розвитку визначено необхідність досягнення істотного покращення стану навколишнього середовища, створення еколого-економічних передумов для збалансованого розвитку держави і регіонів, а також ефективних механізмів реалізації визначених стратегічних напрямів розвитку з врахуванням досвіду інших країн.

Актуальність розроблення оновленої національної екологічної політики підтверджується відсутністю ефективної системи управління в сфері охорони навколишнього природного середовища та більш повільне, ніж очікувалося, проведення структурних реформ і модернізації технологічних процесів в умовах зростання національної економіки що зумовлює підтримку старих, неефективних підходів до використання енергетичних і природних ресурсів.

Екологічний аудит незалежно від форми його проведення, сприймається як високо-розвинутий інструмент управління і переслідує такі цілі, як: надання допомоги діловим колам; підвищення конкурентоспроможності підприємств на світовому ринку; зниження екологічних ризиків; підвищення ефективності природоохоронної діяльності; перевірка безпеки виробництва; визначення проблем у сфері охорони здоров'я; підвищення інвестиційної привабливості економічного суб'єкта; раннє виявлення екологічних правопорушень.

Метою статті є аналіз стану екологічної ситуації України з урахуванням досвіду формування системи екоаудиту за кордо-

ном, необхідність застосування його в сучасних умовах, а також бачення концепції розвитку екологічного аудиту, який є важливим інструментом підвищення інвестиційної привабливості.

Виклад основного матеріалу. В Україні система екологічного аудиту перебуває на стадії активного формування. Стримуючим моментом протягом тривалого періоду була відсутність необхідної правової бази, нерозробленість нормативних і методичних документів. Важливим кроком для розвитку екологічного аудиту в Україні стало прийняття Закону України «Про екологічний аудит» (24 червня 2004 року). Цей закон визначає основні правові та організаційні засади здійснення екологічного аудиту і спрямований на підвищення екологічної обґрунтованості та ефективності діяльності суб'єктів господарювання. В Україні організація державного регулювання діяльності у сфері екологічного аудиту належить до компетенції природоохоронних органів.

Завдання розроблення і реалізації державної стратегії сталого розвитку України, окремих її регіонів припускає посилення екологічної складової економіки і гармонізацію екологічних і економічних інтересів суспільства. У цих умовах застосування процедури екологічного аудиту є необхідною умовою ефективної реалізації екологічної політики і передумовою прийняття обґрунтованих еколого-економічних рішень.

Метою екологічного аудиту території є вироблення необхідних коригувальних заходів і прийняття рішень на різних рівнях управління: від керівництва конкретним підприємством, організацією до органів державної влади на рівні міста, адміністративного району, області щодо оптимізації природокористування і зменшення негативного антропогенного тиску на довкілля.

Основними завданнями у сфері екологічного аудиту з урахуванням міжнародної практики є:

- одержання достовірної інформації про діяльність суб'єктів господарювання у сфері природокористування та охорони навколишнього середовища;
- сприяння суб'єктам господарської діяльності у самостійному регулюванні своєї екологічної політики, формуванні пріоритетів із здійснення запобіжних заходів, спрямованих на виконання і дотримання екологічних вимог, норм і правил;
- створення інструментів реалізації основних напрямів регулювання природокористування;
- інтеграція діяльності у сфері навколишнього середовища з іншими сферами діяльності.

Розроблення і реалізація в ряді країн національних стратегій сталого розвитку передбачає посилення екологічної складової економіки.

Аналіз міжнародного досвіду свідчить про широке практичне застосування процедури екологічного аудиту як засобу одержання й оцінки екологічної інформації про підприємство чи інший господарський об'єкт.

Спочатку екологічний аудит застосовувався в економічно розвинутих країнах як засіб захисту інтересів підприємницьких структур. Він був спрямований на зниження рівня ризику і для здоров'я людей внаслідок забруднення довкілля, а також на регулювання заходів у його сфері. До початку 90-х років XX ст.

багато комерційних банків використовували екологічний аудит з метою попередження ризиків неплатежів за позиками. Такі ризики були зумовлені поганою організацією природоохоронної діяльності підприємствами-позичальниками. Світовий банк та Європейський банк реконструкції і розвитку використовують екологічний аудит для оцінки діяльності компаній, які вони фінансують. Рішення цих банків про виділення інвестицій приймається з урахуванням дотримання вимог екологічного аудиту.

Екологічний аудит як один з ефективних інструментів корпоративної політики зародився на корпоративному рівні тоді, коли підприємства західної Європи і Північної Америки почали притягуватися до юридичної відповідальності за шкоду, завдану навколишньому середовищу. Такі збитки примусили їх оцінювати відповідність своєї виробничо-господарської діяльності згідно з природоохоронним законодавством.

Західні підприємства звертаються до послуг екологічних аудиторів (юридичних або фізичних осіб), які можуть об'єктивно оцінити їх екологічний стан, визначити наявні відхилення від норм, тобто від вимог чинного природоохоронного законодавства або міжнародних стандартів і окреслити заходи щодо приведення їх виробничо-господарської діяльності у відповідність із цими вимогами, а в підсумку – підвищити їх конкурентоспроможність як на ринку продукції, так і на ринку інвестицій. Фахівці, що мають достатній досвід у впровадженні екологічного аудиту, характеризують його як інструмент управління, який ґрунтується на системному підході і за допомогою якого оцінюється екологічна ефективність управління підприємством для збереження навколишнього природного середовища й підтримки конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості підприємства за рахунок екологічно чистого виробництва.

Проблеми формування методологічних та організаційно-економічних основ екологічного менеджменту і екоаудиту є предметом дослідження багатьох науковців, як зарубіжних, так і вітчизняних. Серед зарубіжних необхідно відзначити: А. Ендреса, Н.В. Пахомову, І.М. Потравного, К. Ріхтера, Т.В. Сергееву, Г.П. Серова та ін. Серед вітчизняних вчених дослідженням означених проблем займаються Т.П. Галушкіна, С.І. Лебедевич, Л.І. Максимів, О.Л. Михайлюк, В.М. Навроцький, А.А. Садеков, Ю.М. Саталкін та ін. Існуючі розробки достатньо висвітлюють теоретичні і прикладні сторони екологічного аудиту. Але, незважаючи на численні напрацювання у цій сфері, значної уваги необхідності і значення екоаудиту в інвестиційному забезпеченні галузей не приділялося.

На сьогодні умови життя вимагають досягнення сталого розвитку і забезпечення механізмів адаптації економічної діяльності до можливостей навколишнього середовища. Екологічний аудит необхідно розглядати як нову концепцію оцінки результатів виробничо-господарської діяльності, в тому числі на галузевому рівні. Це дасть змогу уникнути прихованої небезпеки, яка криється за неврахуванням реального впливу підприємств на навколишнє середовище, оцінити справжню вартість природних ресурсів і дати їм адекватну оцінку, використовуючи при цьому інструменти екологічного аудиту. Відомий російський вчений Г.П. Серов [1, с. 481] під концепцією екологічного аудиту

РОЗВИТОК РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

ту розуміє документ, який визначає систему поглядів на цілі, задачі, організацію процесу результатів екоаудиту, а також засоби досягнення і вирішення сформульованих завдань. У цьому документі мають бути визначені важливі напрями і принципи діяльності органів державної влади з створення правових, організаційних, економічних та інших основ екологічного аудиту та інформаційного забезпечення діяльності екоаудиторів. Ідея концепції екоаудиту полягає у визначенні ролі екологічного аудиту як інструменту, за допомогою якого екоаудитор виконує свою основну функцію – засвідчує відповідність виробничо–господарської діяльності підприємства вимогам нормативних правових актів, розпоряджень спеціально уповноваженим органам у сфері охорони навколишнього середовища, напрямкам природоохоронної політики підприємства тощо.

Концепція розвитку екологічного аудиту полягає в чітко визначеній програмі дій стосовно налагодження процедур екоаудиту в ході прийняття інвестиційних рішень з метою забезпечення їх ефективності за рахунок мінімізації еколого–економічного ризику. Її основна ідея полягає в обґрунтуванні ролі та механізмів реалізації екологічного аудиту в системі інвестиційного забезпечення конкретної галузі як інструменту підвищення інвестиційної привабливості.

Екологічний аудит, як свідчить зарубіжний досвід, незалежно від форми його проведення, сприймається як високорозвинутий інструмент управління і переслідує такі цілі [2, с. 9], як: надання допомоги діловим колам; підвищення конкурентоспроможності підприємств на світовому ринку; зниження екологічних ризиків; підвищення ефективності природоохоронної діяльності; перевірка безпеки виробництва; визначення проблем у сфері охорони здоров'я; підвищення інвестиційної привабливості економічного суб'єкта; раннє виявлення екологічних правопорушень.

Оцінка рівня техногенної та екологічної безпеки і виконання планів превентивних заходів з нейтралізації загрози забруднених природних об'єктів є одним з важливіших завдань екологічного аудиту. Конкретні завдання екоаудиту в кожному окремому випадку визначаються замовником виходячи з його потреб та характеру діяльності суб'єкта господарської діяльності. При цьому поступово буде використання процедур екологічного аудиту в системі інвестиційного забезпечення з метою підвищення конкурентоспроможності конкретного об'єкта екологічного аудиту.

При визначенні замовником цілей екологічного аудиту посилаються на тип критеріїв екоаудиту, стосовно яких ведеться порівняння даних екоаудиту. Це може бути відповідність природоохоронному законодавству, вимогам інвесторів, системі екоменеджменту, кодексу поведінки та екологічній політиці підприємства. Згідно з існуючим законодавством [1] критеріями екологічного аудиту є вимоги нормативно–правових актів щодо охорони навколишнього природного середовища, методики, організаційні вимоги, керуючись якими екологічний аудитор оцінює докази екологічного аудиту, аналізує та готує висновок щодо об'єкта екологічного аудиту. До критеріїв екологічного аудиту можуть належати також інші вимоги, визначені законодавством.

Головна відмінність національного екологічного аудиту від закордонної моделі полягає в тому, що в розвинутих країнах процедури екоаудиту усвідомлені і добровільні, крім цього, в них зацікавлені як приватні фінансові, так і державні інститути.

В інвестиційному процесі більше задіяна державна екологічна експертиза. Але її функції законодавчо обмежені в межах висновків, що визначають, встановлюють або оцінюють невідповідність вимогам природоохоронного законодавства. Зазвичай, це функції дозволу на реалізацію інвестиційних програм. Функції ж екологічного аудиту відрізняються від функцій екологічної експертизи: вони є не лише оцінними, але і рекомендаційними. Екоаудит не тільки надає висновки про можливий негативний вплив на навколишнє середовище і стан екологічної безпеки, але й надає кваліфіковані рекомендації щодо вжиття необхідних заходів при проектуванні чи будівництві, визначає витрати на проведення цих заходів. Екоаудит характеризується своєю комплексністю з виконанням дослідницьких процедур. На Заході його застосовують здебільшого на передінвестиційній стадії, хоча його можна використовувати також при розробленні програм реструктуризації для аудиту підприємств, які виводяться з експлуатації. А у разі складних інвестиційних проектів екологічний аудит доцільно проводити перед екологічною експертизою, оскільки великі фірми проводять фінансовий аудит перед перевіркою фінансової діяльності податковою інспекцією.

Наслідки непродуманих інвестиційних рішень з погляду охорони навколишнього середовища є не так очевидними, як матеріальні і фінансові витрати, але можуть у майбутньому вплинути на економічні результати виробничо–господарської діяльності. Ефективність капіталовкладень інвесторів може знизитись за рахунок сплати штрафів за забруднення навколишнього середовища і виконання зобов'язань з ліквідації забруднення. Крім цього, відповідальність за забруднення навколишнього середовища може виникнути через:

- забруднення атмосферного повітря, ґрунту чи води в ході теперішньої чи минулої діяльності на території підприємства;
- забруднення за межами території підприємства;
- транспортування і видалення небезпечних речовин тощо.

Ці чинники можуть призвести до:

- зниження рентабельності виробництва через витрати, які пов'язані з досягненням відповідності природоохоронного законодавства;
- витрат на ліквідацію забруднення навколишнього середовища і його наслідків;
- невдоволення громадськості;
- відповідальності, яка пов'язана з охороною здоров'я працівників і дотриманням техніки безпеки;
- виникнення перешкод при виході на зарубіжні ринки через невідповідність міжнародним стандартам;
- судових тяжб з екологічних питань.

Витрати, пов'язані із занепокоєнням потенційних інвесторів (передусім іноземних) через необхідність нести відповідальність за забруднення навколишнього середовища, можуть бути

зменшені за рахунок проведення екоаудиторської перевірки виробничо-господарської діяльності підприємств.

Здійснення екологічного аудиту базується на результатах попередньої екологічної діагностики об'єкта. Отримана за допомогою екологічної діагностики інформація про можливі негативні зміни в навколишньому середовищі під впливом виробничо-господарської діяльності дає змогу виділити найбільш істотні чинники у відтворювальних процесах і оцінити їх вплив на навколишнє середовище. Вона дає змогу правильно виявити і оцінити еколого-економічні проблемні ситуації для подальшого більш глибокого їх аналізу під час проведення екоаудиту.

На сьогодні є актуальним подальший розвиток та реанімація вже наявних еколого-економічних важелів, які не втратили своєї актуальності в умовах ринкових перетворень. Можна констатувати, що основою екологічного аудиту є екологічна паспортизація, оскільки надає інформацію та широкий обсяг показників виробництва підприємств, для оцінки та аналізу чинників, які негативно впливають на навколишнє середовище.

Структура загальної процедури розроблення і реалізації процедур екологічного аудиту на територіальному рівні показана на рисунку.

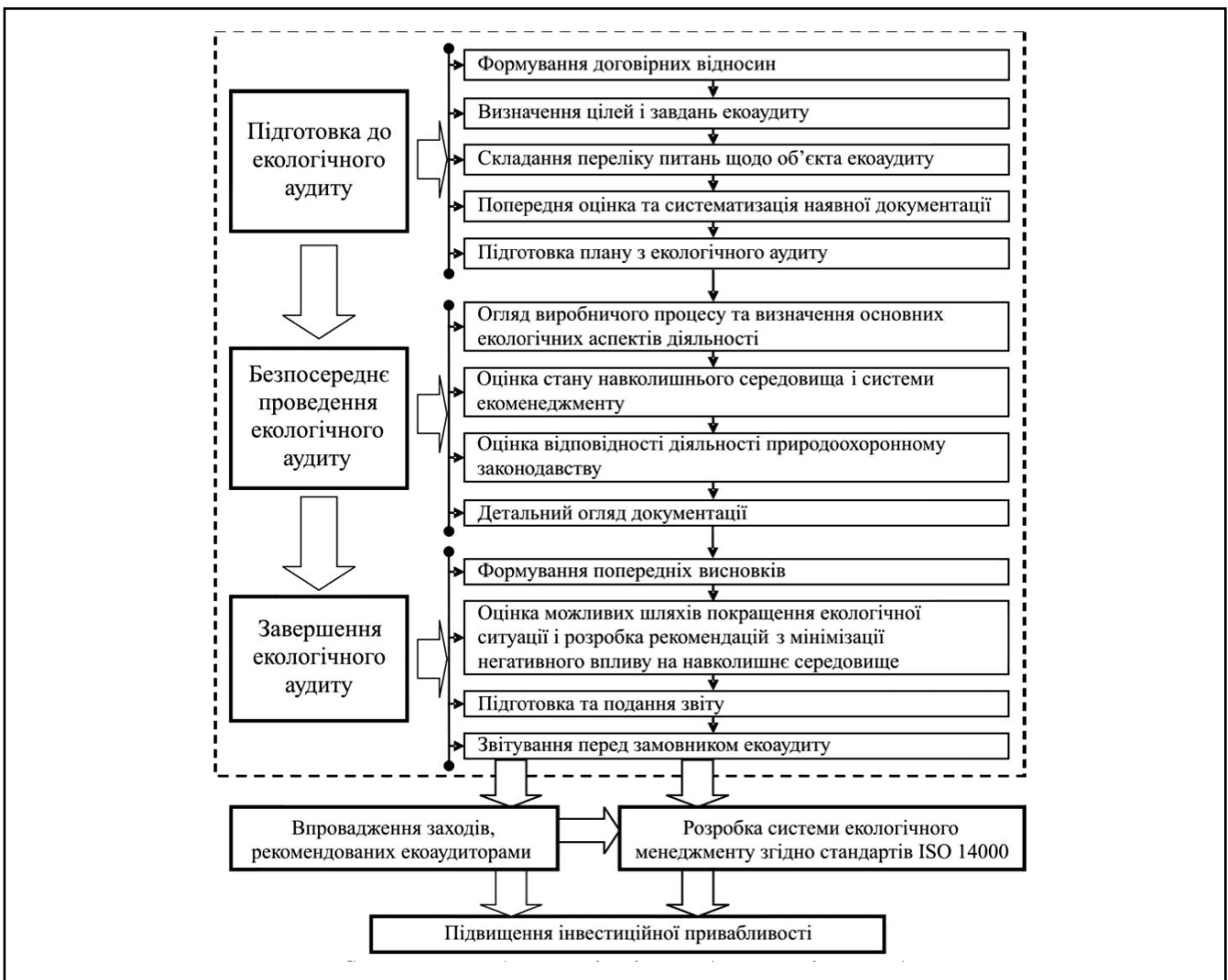
Звіт про проведення екологічного аудиту дасть змогу інвесторам з метою прийняття інвестиційних рішень оцінити минулі і майбутні екологічні аспекти виробничо-господарської діяльності підприємств-об'єктів інвестування, зокрема:

- рівень дотримання природоохоронного законодавства;
- заходи, необхідні для того, щоб гарантувати таку відповідність природоохоронному законодавству і пов'язані з цим витрати;
- фінансові наслідки екологічних проблем, виявлених в ході екоаудиту.

Внаслідок прийняття позитивного інвестиційного рішення після проведення екологічного аудиту інвестори повинні врахувати:

- витрати на очищення забруднених місць;
- витрати на забезпечення дотримання природоохоронного законодавства, зокрема шляхом модернізації технологічних процесів;
- юридичний і фінансовий ризики, а також ризик для репутації інвестора;
- нові можливості, зокрема, нові ринки збуту чи підвищення еколого-економічної ефективності внаслідок виконання рекомендацій екоаудиторів.

Відсутність достовірної інформації про природоохоронну діяльність підприємства створює ризик для інвесторів. Значні

Модель реалізації процедур екологічного аудиту

РОЗВИТОК РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

витрати у вигляді штрафів, додаткових витрат пов'язані з ліквідацією наслідків забруднення навколишнього середовища, необхідністю проведення заходів щодо екологічного оздоровлення тощо. Власне через це в багатьох країнах набули особливої актуальності бухгалтерський облік і звітність про природоохоронну діяльність.

Витрати і зобов'язання, обумовлені природоохоронною діяльністю, стають настільки значними, що недостатня увага до них істотно збільшує ризик спотворення картини фінансового стану підприємств, що формується в бухгалтерському обліку і звітності. Це відображається на об'єктивності і ефективності ухвалення управлінських рішень, які формують екологічну спроможність суб'єктів господарювання, що може значно змінювати інвестиційну привабливість та конкурентоспроможність підприємств.

В Україні всю інформацію про природоохоронну діяльність підприємств надають тільки в органи державної статистики, яка не підлягає обов'язковому аудиту і опублікуванню, і відповідно, можливості з нею ознайомитися широкому колу користувачів (у тому числі потенційних інвесторів), фінансової звітності немає. Екологічна звітність має стати важливим елементом сталого економічного розвитку підприємств і містити такі дані [3]:

- види екологічних проблем, які відносяться до виробничо-господарської діяльності підприємств і галузей, до яких вони належать;
- інформацію про існуючі потенційні екологічні проблеми;
- офіційну політику і програми, які прийняті підприємствами щодо природоохоронних заходів;
- показники викидів в навколишнє середовище;
- фінансові наслідки виконання заходів з охорони навколишнього середовища.

Особливість фінансування діяльності в сфері екоаудиту полягає в тому, що джерелами коштів на проведення екологічного аудиту можуть бути екологічні фонди і кошти в рахунок платежів за забруднення навколишнього середовища. Фінансування містить як безпосередні витрати на проведення екоаудиту, так і витрати на навчання і підвищення кваліфікації екоаудиторів. До того ж витрати на проведення як обов'язкового, так і добровільного екоаудиту (аналогічно з витратами на проведення аудиту) доцільно відображати у валових витратах підприємства згідно з Законом України «Про оподаткування прибутку підприємства».

Таким чином, концепція розвитку екологічного аудиту на галузевому рівні має бути спрямована на:

- подальшу стабілізацію виробництва і збільшення обсягів випуску екологічно чистої продукції;
- підвищення продуктивності праці та економічної ефективності виробництва за рахунок підвищення рівня автоматизації, раціоналізації обладнання і технологічних процесів, впровадження нових форм організації та управління виробництвом;
- підвищення конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках за рахунок покращення екологічних якостей продукції, зменшення негативного впливу на навколишнє середовище;

– збільшення експортного потенціалу та розширення ринків збуту;

– ефективне використання сировинних і паливно-енергетичних ресурсів.

Розвиток національного екологічного аудиту на галузевому рівні можливий тільки за розуміння ролі екоаудиту як чинника підвищення конкурентоспроможності української економіки органами законодавчої і виконавчої влади всіх рівнів, підприємствами та громадськими організаціями.

Висновки

Один з аспектів інтеграції України в систему міжнародних еколого-економічних відносин полягає в розвитку екологічного аудиту як інструменту забезпечення стійкого розвитку країни. Аудит як елемент системи забезпечення прав власності надзвичайно важливий для економіки, тому що дає змогу зменшити інформаційні і комерційні ризики, пов'язані із прийняттям управлінських рішень. Завдання розроблення і реалізації державної стратегії сталого розвитку України, окремих її регіонів припускає посилення екологічної складової економіки і гармонізацію екологічних і економічних інтересів суспільства. В цих умовах застосування процедури екологічного аудиту є необхідною умовою ефективної реалізації екологічної політики і передумовою прийняття обґрунтованих еколого-економічних рішень.

В Україні система екологічного аудиту перебуває на стадії активного формування. Стримуючим моментом протягом тривалого періоду була відсутність необхідної правової бази, нерозробленість нормативних і методичних документів.

У теперішній час відбувається включення екологічного аудиту в усі процедури прийнятих рішень у сфері природокористування і охорони навколишнього середовища. Україна переживає нову фазу розвитку екологічного аудиту. Це визначається значною мірою потребами практики. Низка українських підприємств, що має вихід на міжнародні ринки, змушена проводити міжнародну погоджену процедуру екологічного аудиту й одержувати відповідний сертифікат з екологічної безпеки виробництва і продукції. Тобто, якщо підприємство відповідає вимогам EMAS і міжнародним стандартам ISO серії 14000, – забезпечується конкурентоспроможність його продукції на світовому ринку.

У цілому система екологічного аудиту в Україні розвивається за такими напрямками:

1) як один з видів діяльності на ринку робіт і послуг природоохоронного призначення. Такі роботи і послуги підлягають ліцензуванню. Тому метою проведення екологічного аудиту є підвищення ефективності процедур екологічних оцінок, екологічного контролю, видачі дозволів для різних видів діяльності, здатних спричинити потенційно негативний вплив на стан навколишнього середовища;

2) як аудит природокористування. Він одержав розвиток поки що тільки у сфері надрокористування, пов'язаного зі специфікою гірського виробництва, небезпекою життєдіяльності як на рівні ландшафтів, так і у підземних умовах. Очевидно, що у перспективі система екологічного аудиту охопить й інші сфери при-

родокористування (водогосподарську діяльність, рекреаційну діяльність, лісове господарство та ін.);

3) третім напрямом аудиту вважається екологічний аудит території (регіон, місто, район). На жаль, такий напрям застосування екологічного аудиту в Україні розроблено менш за все, хоча багато проблем соціально-економічної й екологічної незбалансованості зароджуються саме на регіональному і місцевому рівнях.

Процеси інтеграції світової економіки потребують узгодження всієї сукупності елементів вітчизняної та світової господарських систем, у тому числі екологічного аудиту. Тому перед вітчизняними спеціалістами постає завдання, враховуючи особливості національного екологічного аудиту, максимально наблизити його структуру і зміст до світових стандартів. Це дасть змогу створити єдиний внутрішній ринок

Європи та покращить співпрацю України з іншими європейськими країнами.

Розвиток національного екологічного аудиту можливий тільки за розуміння ролі екоаудиту як чинника підвищення конкурентоспроможності української економіки органами законодавчої і виконавчої влади всіх рівнів, підприємствами та громадськими організаціями.

Література

1. Серов Г.П. Экологический аудит: концептуальные и организационно-правовые основы. – М.: Экзамен. 2000. – 767 с.
2. Сергеева Т.В. Экологический аудит. – М.: ЮНИТИ-ДАНА. 2005. – 207 с.
3. Садеков А.А. Механизмы эколого-экономического управления предприятием: монография. – Донецк. 2002. – 310 с.